

Riemer Roukema

Begin november 2005 werd wereldkundig gemaakt dat in het oude Megiddo, dat ligt aan de zuidgrens van Galilea, in een gevangenis de restanten van een christelijke kerk zijn teruggevonden. Een mozaïekvloer van circa zes bij negen meter bevat de afbeelding van twee vissen en enkele goed leesbare teksten. De eerste taxatie van Yotam Tepper, de archeoloog ter plekke, luidt dat de vloer uit de derde of vierde eeuw stamt. Als de datering in de derde eeuw juist zou zijn, dan behoort dit mozaïek tot de oudste overblijfselen van een kerk in Palestina,¹ en doet het denken aan de in 232 ingewijde huiskerk in Dura Europos aan de Eufraat in Syrië, die fraaie wandschilderingen bevat.² Ook zijn er in het naburige Nazareth en Kafarnaüm restanten van – mogelijkterwijs – joods-christelijke synagogen ofwel kerken uit de derde eeuw opgegraven.³ De vroege datering van de kerk in Megiddo heeft echter ook skepsis opgeroepen en moet nog nader worden gestaafd.

Dat er in de derde eeuw, nog voor het christendom door de Romeinse overheid officieel erkend werd, niet alleen huizen als kerken werden ingericht maar ook kerken als zodanig werden gebouwd, wordt bevestigd door schriftelijke getuigenissen uit diezelfde tijd.⁴ In het niet ver van Megiddo gelegen Caesarea preekte Origenes in de jaren dertig en veertig van de derde eeuw vaak in de plaatselijke kerk. Dat dit gebouw enige omvang had, blijkt uit de volgende ontboezeming die hij deed tijdens een preek:

Sommigen van u gaan onmiddellijk weg zodra zij de Schriftlezing hebben aangehoord. (...) Anderen hebben zelfs niet het geduld om te wachten tot de lezingen in de kerk zijn gedaan. Weer anderen weten niet eens dat de lezingen worden gedaan, maar in de wat afgelegen hoeken van het huis des Heren houden zij zich bezig met wereldse kletspraatjes (*Preken over Exodus XII,2*).

In het begin van de vierde eeuw schrijft Eusebius van Caesarea in zijn *Kerkgeschiedenis* (VIII,1,1-6) dat de kerk in de periode van – omgerekend – 260 tot 303 door de Romeinse overheid met rust werd gelaten en zelfs werd gewaardeerd. Ook al zou dit laatste overdreven zijn, dan nog noemt men die periode met recht de ‘kleine vrede’, die duurde totdat er onder keizer Diocletianus weer zware vervolgingen losbarstten. Eusebius’ mededeling dat in dat tijdsbestek veel nieuwe kerken werden gebouwd, kan zonder meer betrouwbaar worden geacht.⁵ Afgezien van archeologische argumenten zou de kerk in Megiddo dus zeker uit die tijd kunnen stammen.

Interessant zijn de drie mozaïekteksten die daar aan het licht zijn gekomen.⁶ De eerste luidt aldus:

¹ R. van den Broek e.a., *Kerk en kerken in Romeins-Byzantijns Palestina* (Palestina Antiqua 6), J.H. Kok, Kampen 1988, 17, 62 e.v., 128 e.v., vermelden niet één kerkgebouw uit de derde eeuw.

² E. van den Brink, *Van Romeins tot Romaans. Kunstgeschiedenis van Europa van 200 tot 1200*, Meinema, Zoetermeer 2000, 21-22.

³ S.C. Mimouni, *Le judéo-christianisme ancien. Essais historiques*, Cerf, Paris 1998, 387-408. K.J.H. Vriezen, in Van den Broek e.a., *Kerk en kerken*, 80-82, betwijfelt echter dat de opgravingen van de kerken te Nazareth en Kafarnaüm teruggaan tot op de derde eeuw.

⁴ Verwijzingen bij V. Saxer, ‘Culte et liturgie’, in L. Pietri (red.), *Le nouveau peuple (des origines à 250)* (Histoire du Christianisme 1), Desclée, Paris 2000, 437-489 (440).

⁵ L. Pietri, ‘Les résistances : de la polémique païenne à la persécution de Dioclétien’, in Ch. & L. Pietri (red.), *Naissance d’une chrétienté (250-430)* (Histoire du Christianisme 2), Desclée, Paris 1995, 156-185 (171-172).

⁶ Voor de teksten en de uitleg zie ook Bouke Slofstra, <http://home.planet.nl/~slofs018/Megiddo.htm>.

ΓΑΙΑΝΟΣ Ο ΚΑΙ ΠΟΡΦΥΡΙΣ ΧΡ ΑΔΕΛΦΟΣ ΗΜΩΝ Φ[...]
ΤΕΙΜΗΣΑΜΕΝΟΣ ΕΚ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ ΕΨΗΦΟΛΟΓΗΣΕΝ ΒΡΟΥΤΙΣ ΗΡΓΑΣ[ΑΤΟ].

Een mogelijke vertaling is: ‘Gaianos, ook genoemd Porphyris, centurio, onze [geliefde?] en geëerde broeder, heeft dit mozaïek uit zijn eigen middelen laten leggen. Broutis heeft het uitgevoerd’. Kennelijk was Gaianos, bijgenaamd Porphyris (dit betekent ‘purperen mantel’ en is bovendien de naam van een rode vogel), een militair, want ΧΡ (de P staat overigens onder de X) is een gangbare afkorting voor *hekatontarchês*, centurio.⁷ De afkorting werd ook gebruikt voor *christianos*, ‘christen’, of voor *christos*, en voor diverse andere woorden, maar de betekenis ‘centurio’ ligt hier het meest voor de hand. Het zou immers niets bijzonders zijn dat iemand die een mozaïekvloer in een kerk laat leggen een christen is, maar zijn maatschappelijke positie voegt nieuwe informatie toe. Uit allerlei getuigenissen uit die periode blijkt dat er in de tweede en derde eeuw al christenen dienden in het Romeinse leger.⁸ De ontbrekende letters na de Φ zijn op de tot dusver vrijgegeven foto’s niet te lezen; wellicht staat hier ΦΙΛΟΣ (‘geliefd’).⁹

De tweede tekst luidt:

ΜΝΗΜΟΝΕΥΣΑΤΕ
ΠΡΙΜΙΛΛΗΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙ
ΑΚΗΣ ΚΑΙ ΔΩΡΟΘΕΑΣ
ΕΤΙ ΔΕ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΗΣ

Dit betekent: ‘Gedenkt Primilla, Kyriakê, Dorothea en ook Chrêstê’. Deze vier vrouwen zouden martelaressen van de gemeente te Megiddo kunnen zijn, die aldus in ere werden gehouden.

De derde tekst, die tegenover de tweede is aangebracht, luidt:

ΠΡΟΣΗΝΙΚΕΝ
ΑΚΕΠΤΟΥΣ
Η ΦΙΛΟΘΕΟΣ
ΤΗΝ ΤΡΑΠΕ
ΖΑΝ ΘΩ ΙΥ ΧΩ
ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ.

Boven ΘΩ ΙΥ ΧΩ staat een streep, hetgeen betekent dat dit afgekorte heilige namen zijn (nl. ΘΕΩ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΩ). De vertaling zou kunnen luiden: ‘Akeptous, de Godminnende (vrouw), schonk¹⁰ de tafel aan de God Jezus Christus, als gedenkteken’. De naam Akeptous is kennelijk afgeleid van het Latijnse *Acceptus*, ‘geliefde’; dit was een bekende naam van slaven en eenvoudige mensen. Vreemd is wel dat deze naam met een mannelijke uitgang gevolgd wordt door het vrouwelijke lidwoord ‘Η (gelezen met een *spiritus asper*). Zou Akeptous als vrouw een mannelijke naam hebben? Of moet Η met een *spiritus lenis* worden gelezen (‘Η),

⁷ M. Avi-Yonah, ‘Abbreviations in Greek Inscriptions [The Near East, 200 B.C. –A.D. 1100]’, in A.N. Oikonomides (ed.), *Abbreviations in Greek Inscriptions : Papyri Manuscripts and Early Printed Books*, Ares Publishers, Chicago 1974, 1-125 (112, 118).

⁸ Bijv. Clemens van Alexandrië, *Pedagoog* II,117,1; Tertullianus, *Apologeticum* 5,6; 42,3; Dionysius van Alexandrië, in Eusebius, *Kerkgeschiedenis* VI,41,22; VII,11,20.

⁹ ΤΕΙΜΗΣΑΜΕΝΟΣ moet worden gelezen als τμησάμενος (van τμάω) en betekent waarschijnlijk ‘die met een ereambt bekleed is’.

¹⁰ ΠΡΟΣΗΝΙΚΕΝ is gelijk aan προσήνεγκεν, de aoristus van προσφέρω.

dus in de betekenis van ‘of’? Dan zou er staan: ‘Akeptous, ofwel Philotheos, schonk...’ In dat geval zou de gever een man zijn. Dit gebruik van ‘of’ ligt echter minder voor de hand (men zou dan eerder ‘O KAI verwachten zoals in de eerste tekst), en dus zal Akeptous toch wel een vrouw zijn die ‘de Godminnende’ werd genoemd.¹¹ Vrouwennamen die op *-ous* eindigden, kwamen wel vaker voor.

Over het woord ‘tafel’ (*trapeza*) is in de kranteberichten aanvankelijk opgemerkt dat hier opvallend genoeg nog geen sprake is van een altaar, maar dit commentaar snijdt geen hout. In het vroege christendom kon in principe iedere tafel als ‘altaar’ worden gebruikt, vanwaar de gaven van brood en wijn aan God werden opgedragen en vervolgens aan de gelovigen werden uitgedeeld.¹² Wie dat wil kan *trapeza* hier dus met ‘altaar’ vertalen.

Dat Jezus Christus ‘God’ wordt genoemd, stemt – in weerwil van populaire ideeën – overeen met de gangbare opvatting van de hoofdstroom van het christendom van de eerste eeuwen, en is al te vinden in het Nieuwe Testament.¹³ In het begin van de tweede eeuw noemt Ignatius van Antiochië in zijn brieven Jezus Christus regelmatig ‘God’.¹⁴ Halverwege de tweede eeuw zegt Justinus van Samaria ‘dat de Vader van het heelal een Zoon heeft, die als Logos en eerstgeborene van God ook zelf God is’ (*I^e Apologie* 63,15). Irenaeus van Lyon schrijft aan het einde van de tweede eeuw: ‘zowel de Vader is God alsook de Zoon is God; want wat uit God geboren is, is God’ (*Demonstratio* 47). Origenes, die in 248 in Caesarea een apologie tegen de platoonse christenbestrijder Celsus heeft geschreven, noemt Jezus daar, met een platoonse term van die tijd, ‘een tweede God’.¹⁵ Om echter het misverstand van tweegodendom weg te nemen, verklaart hij elders dat de Vader en de Zoon weliswaar beiden God zijn, maar toch ook één God zijn, zoals Jezus zegt in Johannes 10:30: ‘Ik en de Vader zijn één’.¹⁶

Het laatste woord, ‘tot gedenkteken’, herinnert aan de oproep tot gedenken in de tweede tekst, maar kan ook worden vertaald als ‘tot gedachtenis’ met betrekking tot de eucharistieviering als gedachtenismaal.¹⁷ Als de tafel bij dit mozaïek in het midden van de kerkruimte heeft gestaan en niet in wat later het koor is gaan heten, dan komt deze opstelling overeen met oude restanten van kerken in Noord-Afrika.¹⁸ De maaltijd van de Heer werd in Megiddo kennelijk in het midden van de gemeente gevierd en niet in een uithoek gecelebreerd.

De twee afgebeelde vissen, tenslotte, wijzen enerzijds op de maaltijden waarbij Jezus brood en vis uitdeelde (bijv. Marcus 6:41; 8:7), en anderzijds op de Griekse afkorting IXΘΥΣ (ICHTHYS), die betekent ‘Jezus Christus, Gods Zoon, Redder’.

Als de vroege datering van deze kerkvloer juist is, dan leidt deze vondst niet tot nieuwe inzichten in het christendom van de derde of vierde eeuw, maar bevestigt zij wat uit schriftelijke bronnen al bekend was. Dat maakt deze ontdekking niet minder belangrijk; het is altijd indrukwekkend wanneer restanten uit vervlogen eeuwen tastbaar aan het licht komen.¹⁹

¹¹ Het adjectivum φιλόθεος kent geen afzonderlijke vrouwelijke vorm.

¹² J.P. Kirsch, Th. Klauser, ‘Altar III (christlich)’, in *Reallexikon für Antike und Christentum* 1, 334-354 (334-336); L. Goppelt, ‘τράπεζα’, in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* 8, 209-215 (214-215).

¹³ Johannes 1:1; 1:18; 20:28; Titus 2:13; Hebreeën 1:8-9; 1 Johannes 5:20; misschien Romeinen 9:5 en 2 Petrus 1:1. Vgl. ook Filippenzen 2:5-11 en Johannes 10:33.

¹⁴ *Efeziërs* opschrift; 1,1; 7,2; 15,3; 18,2; 19,3; *Trallianen* 7,1; *Romeinen* opschrift; 3,3; 6,3; *Smyrneeërs* 1,1; *Aan Polycarpus* 8,3.

¹⁵ *Tegen Celsus* V,39; zo ook al eerder in zijn *Commentaar op Johannes* VI,202.

¹⁶ *Dialog met Heracleides* 1-4; deze dialoog is waarschijnlijk gehouden tussen 244 en 249, in Arabië.

¹⁷ Vgl. Lucas 22:19; 1 Korintiërs 11:24-25.

¹⁸ A.G. Luiks, *Cathedra en mensa* (diss. VU), Wever, Franeker 1955.

¹⁹ Een uitvoeriger versie van dit artikel zal verschijnen in *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*.

Dr R. Roukema is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen.